

I. Lexikologie, její předmět a disciplíny

Průvodce studiem (obsah):

1. poučení o lexikální stránce jazyka, lexikologie
2. oblasti lexikologického zájmu, jednotky sémantické a pragmatické
3. jednotky pragmatické, rozvrstvení slovní zásoby
4. lexikologie a další disciplíny

Cíl kapitoly: seznámit s lexikologickou problematikou, s jejím předmětem, s oblastmi zájmu a se souvisejícími disciplínami, s charakterem slovní zásoby

Klíčová slova

- poučení o jednotlivostech lexikální stránky jazyka
- základní přehled o rozvrstvení slovní zásoby
- pomocné a přechodné disciplíny, disciplíny dílčí a pomezí
- vztah k onomastice
- vztah k etymologii

Výklad

1. Poučení o lexikální stránce jazyka jako celku (uvedení do lexikologie):

- pojem *lexikologie* (pojem *lexikografie* = ve vztahu ke slovníkářství)
- z řeckého *lexikos*/slovníkový, lexikální + *logos*/nauka
- lingvistická disciplína
- zabývá se slovní zásobou určitého jazyka a jejím užíváním (územ)
- někdy v užším smyslu: nauka o slovní zásobě

1.1 Předmět zkoumání:

- teorie slovní zásoby
- analýza a popis lexikální roviny jazyka
- základní výzkum lexikonu: popis a výklad lexikálních jednotek různých typů (slov, slovních spojení a frazémů, jejich vztahů a dílčích systémů)
- srov.: Filipec, Čermák 1985, s. 13-16; také následující výklad

2. oblasti lexikologického zájmu, jednotky sémantické a pragmatické

2.1 lexikologie sleduje lexikální jednotky jazyka:

- a) z hlediska jejich významů a významových vztahů k jiným lexikálním jednotkám v jazyce
- b) z hlediska jejich pragmatických funkcí vyplývajících z toho, jak se lexikálních jednotek užívá v různých typech situací a textů (srov. dále)

2.2 oblasti lexikologického zájmu proto zahrnují vztahy mezi lexikálními jednotkami:

2.21 sémantické:

- polysémie (mnohoznačnost; původ z 1 základní formy; např. *matka*)
- homonymie (souzvučnost; pojmenování: různý původ = ale sjednotila se na 1 formě: *kolej I* = 1 slovo/ lexém, lexikální jednotka/ LJ = studentská ubytovna / *kolej II* = jiné slovo, lexém, LJ = vlaková cesta, železniční kolej, vyjetá stopa vozidla apod. = ve slovníku
- synonymie
- hyponymie-hyperonymie
- typy antonymie nebo konverzivnosti
- (in)kompatibilita
- apod. (srov. dále výklad o lexikální sémantice)

2.22 pragmatické:

- 1) z hlediska konvenčně daných možností jejich komunikativního fungování v různých typech textů:
 - nesémantické protiklady (např. při odlišení stylového příznaku: *někdo... někomu vynadal x někoho vyplísnil*)
 - 2) z hlediska různých uživatelů jazyka a jejich skupin, které lze dále vymežit:
 - a) společensky: společenské či profesní prostředí (sociolektismy, popř. slangismy, argotismy, profesionalismy)
 - b) územně: dialektismy, interdialektismy, regionalismy apod.
 - c) časově: chronologické opozice (historismy, archaismy, slova dobová apod.)
 - d) individuálně: zvyklosti uživatelů jazyka v rámci idiolektů (srov. dále výklad o slovní zásobě)
 - 3) z hlediska emotivní a hodnotové orientace mluvčích: stav, postoj k adresátovi, k designátu (k textu), ke komunikativní situaci... (srov. dále popis typů významu; k tomu také více: Čejka 1992, s.5 –6).
- toto téma (*pragmatické jednotky z hlediska různých uživatelů jazyka a jejich skupin*) rovněž dále souvisí s bodem 3.:

3. jednotky pragmatické, rozvrstvení slovní zásoby:

- slovní zásoba **aktivní x pasivní; jádro (*centrum*) a proměnlivá část (*periferie*)**

3.1 ve slovní zásobě se většina lexikálních jednotek spojuje s funkcí pojmenovávací (nepojí se k nim žádné vedlejší příznaky)

- jsou tedy **neutrální** (použitelné v různých oblastech vyjadřování); tvoří **jádro** slovní zásoby; to je charakterizováno:

- původem slov
- strukturou
- významem
- užitím/užíváním (územ)

3.2 ostatní pojmenování, k nimž se vedlejší příznaky pojí, mohou někdy být (pod vlivem těchto příznaků) užitá jen v určitých oblastech (např. slova citově zbarvená, zastaralá, řídká, přejatá z cizích jazyků, odborné termíny, poetismy, slova patřící do jiných než spisovných útvarů národního jazyka apod)

- tato **příznačná/příznaková** pojmenování obvykle náleží:
- **proměnlivost** slovní zásoby a hranic se projevuje v rámci její struktury
- do proměnlivé části slovní zásoby; **k periferii**
- podle typu vedlejšího příznaku můžeme rozdělit slova do různých vrstev

Složení slovní zásoby

- celkový počet slov
- původně **Příruční slovník jazyka českého**
- dále **Slovník spisovného jazyka českého**
- posléze **Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost**

- srov. dále též výklad o rozvrstvení slovní zásoby (také LEX-OU).

4. lexikologie a další disciplíny

4.1 lexikologie jako obor:

- významné místo v celkovém popisu jazyka a v systému věd
- v porovnání s jinými jazykovědnými disciplínami (např. fonetika, morfologie aj.): vznikla později
- asi od 11. století první slovníky (snaha objasnit význam slov), ale ještě ne lexikologie
- problematika jazyka: až do 18. století záležitostí filozofie
- na konci 19. století a především v první třetině 20. století: řada teoretických prací zabývajících se jazykem a slovní zásobou daného jazyka

4.2 Základní lexikologické disciplíny a obory s lexikologií související:

- disciplíny pomocné a přechodné, dílčí a pomezí

- **lexikální sémantika** (nauka o slovním významu)
- **sémaziologie** (nauka o určování významu)
- **onomaziologie** (nauka o pojmenování)

- **lexikografie** (nauka o slovnících)
- **etymologie** (nauka o původu slov; „předhistorická lexikologii“)
- **onomastika** (nauka o vlastních jménech)
- **frazeologie** (nauka o frazeologických jednotkách).

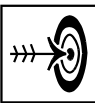
- podrobněji: Filipec, Čermák 1985, s.13n.

II. Sémaziologické a onomaziologické postupy. Slovo a pojmenování

Průvodce studiem (obsah):

1. sémaziologie a onomaziologie, metoda a lexikologické kategorie.
2. terminologické vymezení a zdůvodnění potřeby pojmenování
3. slovo a pojmenování, lexikální jednotka, lexém, lexie, hyperlexém
4. vztah lexému k frazému a idiomu
5. substituční třída a typy paradigmatu
6. sémantém, sémém, sém

Cíl kapitoly

Odlišit pojmenovávací přístup (onomaziologický) od významotvorného (sémaziologického). Naučit práci se základními lexikologickými pojmy, odvozovat jejich vzájemné vztahy. Vysvětlit pojem substituce a paradigmatu ve vztahu k jednotkám formy i významu.

Klíčová slova

- sémaziologie a onomaziologie jako dva hlavní systémové přístupy k lexikonu
- lexikologické kategorie, základní pojmy lexikologie:
- slovo, lexém, lex – lexie
- pojmenování (dále lexikální pojmenování, lexikální jednotka – LJ)
- sémantém - sémém – sém

Výklad

1. Sémaziologie a onomaziologie, metoda a lexikologické kategorie.

Sémaziologie:

- předmětem zkoumání je tu lexikální význam
- metodologický postup směřuje od formy k významu (funkci); jde o určování (odpověď na otázku), jaké významy mají formy (morfy, lexémy) v jazyce

- též starší termín pro *lexikální sémantiku* (v podstatě: k tomu výklad později)
- disciplína komplementární sémaziologii = onomaziologie...

Onomaziologie:

- obecná teorie označování
- metodologický postup směřuje:
 - od významu (popř. od funkce) k formě
 - od pojmových, konceptuálních významů k pojmenovacím jednotkám nebo souborům jednotek (musí mít znakový charakter v bilaterálním smyslu; srov. dále).

Zřetel k onomaziologii zároveň předpokládá:

- zdůraznění funkčního pojetí lexikologie vytčeného pro lingvistiku (postup od funkce k formě) a pro sémantiku
- s tím souvisí zřetel:
 - k variantám
 - k oblasti významového užití lexikálních jednotek (srov. dále)
 - ke spojitelnosti lexikálních jednotek
 - ke komunikativní funkci
 - ke vztahu mezi lexikální formou a významem

Strukturní pojetí sémaziologické a onomaziologické metody (shrnutí charakteristických rysů):

1. důsledný celostní zřetel
2. zřetel ke strukturním vztahům
3. analýza v diskrétní komponenty a složky
4. neautonomní lingvistický přístup
5. důraz na vnitrojazykové vztahy mezi lexikálními a gramatickými aspekty lexikálních jednotek

2. Terminologické vymezení a zdůvodnění potřeby pojmenování.

- předpokladem analýzy a popisu lexikonu je vymezení základních analytických jednotek
- centrální jazykovou jednotkou je **slovo**

2.1 v rámci mluveného jazyka - nelze jednoznačně a přesně definovat (zejména z hlediska delimitace pojmu – vymezení hranic)

2.2 spolehlivě lze definovat pouze *grafické* /popř. *zvukové, akustické*/ *slovo* (posloupnost písmen/ zvuků/ mezi dvěma mezerami /pomlkami/ bezprostředně za sebou následujícími v textu/v řeči):

- útvar čistě formální (srov. formálně víceslovné, ale obsahově jednoslovné analytické tvary slovesné: *byl bych nesl*)

- (do jisté míry) útvar závislý na nahodilé pravopisné konvenci (*konec konců – koneckonců, za prvé – zaprvé*)
 - pro lexikologii – „**formální slovo**“ není vhodnou analytickou jednotkou.
- 2.3 slovo z hlediska významu
- různé funkce; dominantní je funkce *nominativní* (pojmenovací) u slov plnovýznamových (tzv. autosémantik; srov. dále)
 - v tradiční lexikologii:
 - a) termín **slovo** se obvykle ztotožňuje s formálně nečleněným **lexémem** (viz dále)
 - b) jednoznačným, tedy s jednočlennou **lexií** (srov. dále)
 - s jednotkou zahrnutou do stabilní skupiny morfémů tvořící funkční jednotu formy a významu slova
 - s konkrétním významovým užitím slova
 - b) u **polysémického slova** vždy příslušná lexie odpovídá abstraktní formě s jedním významem:
 - počet **lexií** odpovídá počtu významů polysémického slova
 - c) jiný význam mají potom pojmenování **frazém** a **idiom** (tj. **lexikální jednotky** /viz také dále/ členěné na dva nebo více segmentů, které jsou odděleny mezerami v textu pauzami v řeči).

Problém: teoretické vymezení slova

- pro potřeby lexikologie a lexikografie abstrahovány (jen určité) jednotky; jejich definice zahrnuje všechny jevy, které lexikologie tradičně považuje za pole svého zájmu
- *lexikologie* sleduje **stránku lexikální** (věcnou); slovo jako jednotka pojmenování (konkrétně její obsah, formu a funkci)
- *gramatika* sleduje **stránku mluvnickou**: tvary slov a jejich uplatnění ve větách

3. slovo a pojmenování, lexikální jednotka, lexém, lexie, hyperlexém

Lexikální jednotka (dále LJ):

- toto slovní spojení se používá *většinou* synonymně s termínem **lexém**
- navíc (někdy) zahrnuje i *víceslovná pojmenování* a **frazémy**
- minimální posloupnost fonémů nebo grafémů, která má globální význam
- dále nedělitelná na menší smysluplné posloupnosti, které by byly členy otevřených paradigmat (substitučních tříd)
- v tomto pojetí lze za **LJ** někdy chápat i útvary menší než konvenčně přijímané **slovo** (např. negativní předponu *ne-* nebo komponenty složenin: *dvoj-hlavý, dvoj-nohý, troj-barevný*).
- různé LJ jsou tvořeny určitými druhy slov (**slovními druhy**)

Základ *klasifikace slovních druhů*:

- snaha artikulovat objektivní skutečnost formou typických pojmenování.
- tak kategorie druhů slov vznikly
- počet slovních druhů i jejich skladba se ve světových jazycích různí.
- klasifikace slovních druhů nebyla v jazykovědné teorii vytvořena uměle, ale konstitovala se samostatně v průběhu historického vývoje jazyka – v rámci popisu jednotlivých jazykových jevů.

Při *vyčleňování slovních druhů* je třeba počítat se čtyřmi hledisky:

- hledisko *sémantické* (bere v úvahu pouze obecný význam slova, který spojuje další řadu slov a odhlíží tak od konkrétního lexikálního významu),
- hledisko *syntaktické* (každý slovní druh plní ve větě určitou funkci),
- hledisko *morfologické* (každý slovní druh ohebných slov má vlastní tvarotvorná paradigmata)
- hledisko *slovotvorné* (každý slovní druh disponuje specifickým inventářem derivačních afixů pro tvoření nových slov).

Obměny slov - **varianty**:

- o **hláskové** (*umyvadlo – umývadlo, polévka – polívka, dále – dál, čištění – čistění*);
- o **tvaroslovné** (*brambor – brambora, činitelé – činitele – život. a neživot.*);
- o **slovotvorné** (*tamní – tamější, kreditní – kreditový*).

Podle vzoru *Viléma Mathesia* (čelního představitele PLK) se také místo označení „slovo“, „lexém“ a LJ užívá termínu **pojmenování**...

2.4 Poněkud jinak ovšem někdy bývá v tradiční jazykovědě definován tzv. **lexém**:

- a) formálně nečleněná jednotka lexikálního systému
 - (konkrétně) soubor všech možných jazykových (slovních) forem (členěných i nečleněných):
 - fonetických, stylistických a sémantických variant plnovýznamového slova
- b) má určitý lexikální význam, je spojen s množinou gramatických funkcí, které má ve výpovědi plnit

Definice lexému: abstrakcí konvenčního pojmu *slovo*:

- u slov ohebných se lexém realizuje prostřednictvím svých variant - *alolexů* (například existují dvě varianty tvaru 1. os. sg. ind. prez. akt. slovesa *psát – píšu, píše* aj.)
- u slov neohebných se realizuje jedinou jazykovou formou (*nad, podle, tam*)

- *lexém* tedy představuje též souhrn všech tvarů jednoho slova, *slovníkové heslo*)

Heslové slovo (*lemma*): ve slovníku zastupuje **lexém** jako celek: jeho význam, gramatické funkce, množina flektivních tvarů... (srov. zásady odborné *lemmatizace*)

Polysémní (víceznačný) lexém (srov. výše):

- chápeme jako *hyperlexém* („nadlexém“)
- jeho jednotlivá významová užití (srov. výše *lexie*) se chápou jako základní *lexikální jednotky (LJ)*.

4. Vztah lexému k frazému a idiomu:

4.1 pojem *LJ* zahrnuje také *víceslovná pojmenování* (popř. *sousloví: základní škola*) nebo *frazémy* (*bílá vrána*); (srov. výše)

- pojetí je tu nejednoznačné:
- *víceslovné pojmenování - sousloví – slovní spojení – frazém/idiom – termín* (apod.)
- ne u všech autorů také splývají termíny „*lexém*“ a *LJ* (srov. výše)

4.1 *frazém/idiom*:

- spojení s globálním /celostním/ významem: *pozemské statky, Bílý dům* jako sídlo prezidenta nebo parlamentu)
- *LJ*, které jsou členěny na dva nebo více segmentů oddělených mezerami (v textu) nebo pauzami (v řeči)... (srov. výše)
- základní jednotka frazeologická (často definována jako *spojení slov s ustáleným významem*)
- k tomu výklad později

5. Substituční třída a typy paradigmatu

5.1 *Substituční třídou (paradigmatem)* rozumíme takovou třídu (skupinu, množinu) jevů, u jejichž členů je možné provést operaci vzájemného zastupování (náhrady, *substituce*)

- jednotlivé členy třídy lze definovat na základě obdobných distinktivních rysů („vlastností“)...
- např. soubor dopravních značek, slova skloňovatelná podle vzoru *hrad*, česká podstatná jména apod.

5.2 *Paradigmata jejich nejčastější typy*

- *otevřená* (počet členů nelze vymezit, není „ukončený“; paradigma lze definovat jen s využitím obecně sémantické charakteristiky)

- *zavřená* (paradigma lze definovat také výčtem členů; jejich počet je omezený).

(další klasifikace: např. u Čejky: 1992, s. 7-11)

6. Sémantém, sémém a sém

Lexikální jednotky je možné rozkládat (v rámci lexikální analýzy) na menší, ale funkčně nesamostatné komponenty (analytické jednotky nižšího řádu):

3.1 sémantém:

- nejmenší jazykový znak vyjadřující lexikální význam
- v podstatě lexikální morfém
- často odpovídá kořenu slova: *hor-a* – základ/ formální skupina *hor-/* i význam „velká vyvýšenina v terénu“.

3.1.1 kromě **sémantémů** existují i gramatické morfémy vyjadřující jednotlivé gramatické kategorie: **gramémy**

- ve výše uvedeném slově (*hora*) je gramémem koncovka (*-a*)

3.2 sém:

- nejmenší (primitivní, atomární) jednotka významového plánu jazyka, k níž dospíváme sémantickou analýzou (**sémantický rys, komponent, sémantická složka**)
- neodpovídá mu žádná formální jednotka ve výrazovém plánu
- (také) proto je dost obtížné ve významovém celku jednotlivé **sémy** odlišit

3.3 sémém:

- množina **sémů**
- může jít také o jeden z významů slova mnohovýznamového
- ve výrazovém plánu mu odpovídá **lexém**.

Sémy se (obvykle/zpravidla) při popisné reprezentaci **sémémů** řadí do sloupců, např. s užitím symbolu + (*plus*; přítomnost rysu) nebo – (*minus*; nepřítomnost rysu):

DĚVČE

- + *životnost*
- + *osobovost*
- + *ženskost/ - mužskost*
- *dospělost*

...k tomu dále např.:

Čejka 1992, s. 7 - 11

Filipec, Čermák 1985, s. 15n.; Čejka 1992, s.11n.